

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930.1:94(477)«1939/1945»

© Олександр ЛИСЕНКО

ДЕЯКІ ТЕНДЕНЦІЇ СУЧАСНОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Аналізуються окремі аспекти сучасного вітчизняного історієписання Другої світової війни; простежуються визначальні тенденції та характерні особливості історіографічного процесу; окреслюються перспективні напрямки наукових студій у цьому сегменті фундаментальних досліджень.

Ключові слова: Друга світова війна, сучасна вітчизняна історіографія, історієписання.

Першою й визначальною рисою сучасної вітчизняної історіографії є її україноцентричний характер. Як би того не хотіли скептики чи критики «національного» гранд-нарративу, він існує де-факто. Навіть якщо брати до уваги лише назви праць з історії Другої світової війни, можна переконатися, що головним об'єктом у них проступають Україна як територія, географічне поняття, культурний простір, державно-політичні утворення на українських землях, власне, «українське питання», народи України, суспільно-політичні, економічні, соціокультурні процеси на цьому обширі.

Дехто вважає формування «національної» історіографії ознакою периферійності чи навіть містечковості й хуторянства. Очевидно, це радше якісь «малоросійські» комплекси, оскільки не тільки на пострадянському просторі чи в країнах «третього світу», а й у розвинених державах існують «національні» історіографії з усіма атрибутами: етноцентризмом, етатизмом, тенденційністю, ідеологічною спрямованістю, глорифікаційно-романтичним флером тощо. І ніхто не вважає це рудиментарною зоною і спадщиною, від якої слід сором'язливо відмовитися.

Відома й інша когорта критиків «національної» версії історії, яка свідомо, з власних переконань чи на виконання певних політичних замовлень, інкримінує їй «паплюження святинь», «дезорієнтацію суспільства», «переписування історії», «відхід від історичної правди», «фальсифікацію» тощо.

І одним, і іншим чомусь не спадає на думку, що «національна» історіографія – це продукт не чиєїсь спланованої, політично інспірованої акції, а закономірний результат

органічного розвитку суспільства, що прагне пізнати себе, збагнути і простежити систему координат, у якій воно рухалося і продовжує жити, визначити власні джерела і ресурси, здатність до спротиву, конкуренції чи експансії.

Дивним було б якраз навпаки, коли б така «національна» історіографія в Україні не з'явилася!

І, нарешті, саме завдяки таким маркерам суспільство одержує надійні критерії оцінки того, на які вектори воно орієнтується, до чого прагне, іншими словами, – цінності, які воно визнає доленосними в минулому та які визначатимуть її сьогодення й майбутнє.

Крім того, суспільство дуже чутливо реагує на спроби політикуму та держави нав'язати йому ті чи інші орієнтири й цінності: в одних випадках воно отримує імпульс оптимізму, відчуття перспективи, в іншому впадає в апатію, протрацію, пасивність.

Іманентною ознакою сучасного етапу історієписання є підвищена увага до історії українського національно-визвольного руху, особливо періоду Другої світової війни. Ліквідація «запобіжників» і заборон, цензури і жорстких схем породила справжню повінь публікацій з зазначеної тематики. У цій продукції було чимало «метеликів»-одноденок, публіцистики, політизованих матеріалів і навіть фальсифікатів та містифікатів. Однак дві добрі справи, принаймні для фундаментальної науки, цей підвищений інтерес «зробив»: по-перше, до наукового обігу та в широкий читацький загал було введено величезний джерельний масив, що сформував емпіричну основу для подальших досліджень; по-друге, історія самостійницького руху воєнної доби цілком природно інкрустувалась в історію національно-визвольного руху в Україні ХХ ст.

Попри всі плюси і мінуси цього процесу, публіцистична і наукова література стимулювали самоідентифікацію громадян України й навіть розмежування по цій лінії. Одні асоціювали себе з національною традицією, державністю, суверенітетом, титульною нацією, інші – з радянською спадщиною, зрідка – з російською ідеєю. При цьому мова виявилася заручницею політичних рішень та електоральних технологій, штучного нагнітання конфронтаційних настроїв.

Цей історіографічний і археографічний сегмент і донині позначений підвищеною сейсмічністю, позаяк, по-перше, сама феноменологія українського самостійницького руху у всіх її іпостасях (ідеологічній, політичній, військовій) є надзвичайно суперечливою і складною для однозначного сприйняття. Непрезентабельні сторінки діяльності ОУН та УПА кидають тінь на весь рух за УССД і дають вагомий козирі в руки його прокураторів. Наявні ще дві проблеми, над якими доведеться рано чи пізно працювати історикам і правознавцям: першим належить піднятися до глибокого теоретичного осмислення цього дихотомічного явища, другим – дати юридичну оцінку діяльності самостійницьких сил, простежити аналогії з іншими подібними рухами в багатьох регіонах світу.

Лише за всіх цих умов ми зможемо отримати не заміноване поле бою, на яке поряд із досвідченими вояками незрідка вискакують галасливі пустуни, які вважають, що шароварний патріотизм і цитування «дацзибао» вибачають невігластво і

профнепридатність, повне ігнорування наукових технологій, а творчу лабораторію й водночас цивілізований полемічний клуб, до рекомендацій якого прислухатиметься і влада, і суспільство.

У зв'язку з попереднім перебуває «українське питання» у 30 – 40-х рр. та його вирішення в контексті Другої світової війни. У працях відомих істориків В. Ковалю, М. Ковалю, В. Кучера, А. Трубайчука, «Політичній історії України» [12; 14; 18; 22], інших авторів показані підходи всіх «акторів», що розігрували «українську карту» у великій геополітичній грі. Одним із перших В. Гриневич проаналізував ударний хід Сталіна – надання УРСР права на республіканські наркомати / міністерства закордонних справ та оборони.

Переважно історикам західного регіону належать видання, у яких розкриваються всі перипетії соборизації / возз'єднання України по-сталінськи, масового терору на цих землях проти всіх, хто не лише кинув виклик більшовицькій експансії, а хоча б опозиційно був налаштований до радянської влади.

Водночас і донині серед вітчизняних науковців не досягнуто термінологічно-категоріального консенсусу: одні вважають, що і в 1939 – 40 рр., і в 1943 – 1944 рр. Червона армія принесла окупацію Західної України, інші, відштовхуючись від конкретної ситуації, визначають її як «возз'єднання», «звільнення» чи «визволення» від гітлерівських загарбників тощо. Це ще раз свідчить про брак юридичних оцінок тих чи інших явищ, що породжує інерційний дрейф та довільну підміну понять і, як наслідок, суттєву зміну його змістовних характеристик.

На жаль, окрім учених І. Біласа, Т. Вронської, О. Гончаренка та П. Рекотова, мало хто займався історико-правовою проблематикою [3; 20 та ін.]. Правознавці досить неохоче спускаються зі своїх абстрактно-теоретичних «Гімалаїв», аби висловитися з приводу складних історичних процесів. Візити ж професійних істориків на інше дисциплінарне поле пов'язані з відомими ризиками профанації та некомпетентності, що лише зрідка супроводжуються наближенням до істини.

У радянську добу найбільший пласт літератури розкривав хід бойових дій на Східному фронті. Глорифікація й героїзація щільною завісою закривала справжній стан речей, причини нищівних поразок та гірких втрат. Однак, як це не парадоксально, за останні 22 роки вітчизняні науковці не спромоглися на серйозне переосмислення бойових дій Червоної армії. Після публікації тому «Безсмертя. Книга Пам'яті України» [1] та колективного видання про бойові операції на теренах України [23] важко віднайти працю, в якій би на основі нових методологічних позицій була схарактеризована тактика і стратегія радянського командування, радянське військове мистецтво, причини невдач і підстави перемог. Публікації В. Сидорова, В. Грицюка, Р. Пилявця, В. Макарова та ще кількох військових істориків свідчать про те, що такий фаховий аналіз можливий, однак на загальну історіографічну ситуацію це впливає недостатньо [6 та ін.].

Імовірно, робота і в цьому сегменті знань про війну стане інтенсивнішою, коли вдасться започаткувати проект видання «Енциклопедія історії України в роки Другої світової війни» чи щось на зразок «Бібліотечки воєнного історика».

Те, що практично всі документи, які стосуються баталістики, були вивезені з України до РДВА (Москва) і ЦАМО РФ (Подольськ), не повинно стати перепоною в дослідженнях молодих науковців.

Ніша, яку вдалося заповнити вітчизняним ученим певними досягненнями, пов'язана з окупаційною добою. У працях М. Вегеша, О. Гончаренка, Т. Заболотної, М. Ковалю, В. Кучера, В. Нестеренка, О. Новосьолова, Т. Першиної, В. Титаренка, В. Щетнікова та інших дослідників подається реконструкція структури, нормативно-правових засад, повноважень і компетенції різних ланок німецької, румунської, угорської окупаційної адміністрації [8; 15; 25 та ін.]. Десятки дисертацій, брошур, монографій, археографічних видань присвячені різним аспектам окупаційної політики.

Так, фінансово-економічну стратегію Німеччини на «східних територіях» досліджував І. Ветров [2], аграрну політику – О. Перехрест [17].

Плідно вивчається тема примусової праці. Оскільки остарбайтери становлять найбільш численну соціальну когорту учасників війни, дослідники за допомогою усноісторичної методики зуміли зафіксувати їхні спогади. Та, головне, що цей сегмент знання дістав теоретичне підкріплення у працях С. Гальчака, Г. Грінченко, Т. Пастушенко та інших дослідників [4; 7; 16].

На якісно новий рівень вийшло студіювання радянського руху Опору. Є. Горбуров, А. Кентій, В. Лозицький, М. Слободянюк, А. Чайковський, М. Шитюк та інші науковці не лише ввели до обігу нові джерельні пласти, а й запропонували сучасні концептуальні підходи до осягнення природи цього явища, причин невдач, реальних результатів діяльності радянських партизанів та підпільників [11, 21; 24 та ін.].

Слід визнати, що наявність ветеранської організації партизанів радше не сприяє, а гальмує дослідження цієї сторінки війни. Призвичаєні до трафаретних, плакатних, романтизованих картинок, ідейно заангажовані громадяни не бажають бачити суперечливих і навіть трагічних епізодів руху Опору: некомпетентність керівництва, помилкові рішення, проблеми з дисципліною, невисоку ефективність більшості антифашистських формувань. Видання, підготовлене істориками О. Гогуном, А. Кентієм та І. Дерейко, можливо, надто провокативно, як на незагартованого читача, відкриває камуфляж над цією проблематикою [5].

Очевидно, перед ученими постає завдання створити узагальнюючу працю, у якій би радянський рух Опору відкрився як цілісне явище у всіх його позитивних і негативних проявах.

Гуманізація фундаментальних досліджень, їхнє зближення та синхронізація з пошуковими зусиллями й комемораційними ініціативами громадських і державних організації стимулювали опрацювання проблеми військового полону. Особливо продуктивно працювали в цьому сегменті дослідники В. Карпов, О. Потильчак, А. Чайковський [19]. Захищено кандидатські дисертації з цієї теми. Спільно з «Саксонськими меморіалами» проведено низку наукових конференцій, однак у цій справі простежується разюча диспропорція.

Об'єктом дослідження залишаються переважно військовополонені та інтерновані з держав, які воювали проти СРСР. Спільні меморіальні акції здійснюються за фінансової підтримки зарубіжних фондів.

Натомість радянським військовополоненим присвячено всього кілька праць: монографія В. Короля [13]; видання, підготовлене спільними зусиллями співробітників Інституту історії України НАН України та Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» про військових бранців «Грос-лазарету» в Славуті та ще кілька публікацій [9]. У чому ж полягає парадокс ситуації: у віддаленості архівосховищ (документи з цієї тематики зберігаються переважно в Німеччині), незнанні мови чи небажанні завдавати собі клопоту зі складними науковими проблемами? Очевидно, збіглося все разом.

Нарешті, обставина, що стримує надміру оптимістичне сприйняття історіографічної ситуації. Ідеться про стан наукової експертизи та критики. Як і більшість інших тематичних сегментів, історієписання Другої світової війни супроводжується поблажливо – апологетичними рефлексіями колег. Лише на рівні публіцистики «схрещують ідеологічні мечі» представники різних політичних сил». Та, як правило, такі «пикірування» мало чого варті в науковому сенсі.

Брак серйозної, фахової критики, що має виконувати «санаційну» функцію, гальмує якісне просування історичної науки до світових стандартів.

Напевно, слід визнати «вузьким місцем» вітчизняних студій історії Другої світової війни досить незначну кількість і млявість дискусій з низки гострих, контроверсійних проблем, зокрема на шпальтах провідних періодичних фахових видань.

Загалом відзначаючи безсумнівні успіхи й помітний поступ історієписання війни, слід визнати нагальну потребу теоретичного осягнення феноменології тогочасних подій, освоєння новітнього дослідницького інструментарію, координацію зусиль академічних, навчальних, музейних, архівних установ та їхньої організаційно-фінансової підтримки з боку держави. Водночас науковці мають усвідомлювати свою місію у формуванні не лише інформаційного простору, а й історичної пам'яті про війну.

Джерела та література:

1. *Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941 – 1945 / Головна ред. кол.: І.О. Герасимов (голова) та ін. – К.: Пошуково-вид. агентство «Книга Пам'яті України», 2000. – 944 с.*
2. *Ветров І.Г. «Фінансова війна» Третього рейху на окупованій території України в 1941-1944 рр / І.Г. Ветров // Український історичний журнал. – 1995. – № 3. – С. 96-101.*
3. *Вронська Т.В. Позасудові репресії членів сімей учасників національно-визвольного руху в західних областях України (1944-1952) : монографія / Т.В. Вронська / Ін-т історії України НАН України; Ін-т оперативної діяльності та державної безпеки Служби безпеки України. – Х.: Право, 2008. – 264 с.*

4. Гальчак С. На узбіччі суспільства: остарбайтери Поділля у повоєнній Україні / С. Гальчак // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – Х.: Ви-во «Права людини», 2010. – № 34. – С. 269-281.
5. Гогун А. Родня. Полиця и партизаны, 1941-1944. На примере Украины / А. Гогун, И. Дерейко, А. Кентий. – К.: Украинский издательский союз, 2011 – 576 с.
6. Грицюк В.М. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України / В.М. Грицюк / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2010. – 150 с.
7. Грінченко Г.Г. Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни»: монографія / Г.Г. Грінченко. – Х.: НТМТ, 2010. – 336 с.
8. Заболотна Т. Вплив нацистської окупації на повсякденне життя киян (вересень – грудень 1941 р.) // Сторінки воєнної історії України – Вип. 11. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – № 11. – С.106-117.
9. Історія великих страждань. Нацистські табори для радянських військовополонених у м. Славуті на Хмельниччині: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років». – К., 2011. – 348 с.
10. Карпов В. Репатріація японських військовополонених з СРСР в Японію (1946-1956 рр.) // Наукові записки: Зб. наук. статей Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова / Укл. П.В.Дмитренко, Л.Л.Макаренко. – К.: НПУ, 2004. – Вип. LVI (56). – 274 с.
11. Кентій А. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу Вермахту в Україні (1941-1944) / А. Кентій, В. Лозицький. – К.: Генеза, 2005. – 408 с.
12. Коваль М.В. Друга світова війна і Україна (1939–1945 рр.): Історіософські нотатки / М.В. Коваль. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 75 с.
13. Король В.Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941-1944 роках / В.Ю. Король – К.: Академія, 2002. – 128 с.
14. Кучер В. Німецька модель України в контексті підготовки до війни проти СРСР / В. Кучер // Наук. зап. Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2006. – № 32. – С. 289-310.
15. Новосьолов О.В. Україна в політиці Румунії 1940–1942 рр. / О.В. Новосьолов // Вісник Прикарпатського університету: Історія. – Вип.VII. – 2003. – С. 107 – 113.
16. Пастушенко Т.В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942 - 1953) / Т.В. Пастушенко / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2009. – 284 с.
17. Перехрест О.Г. Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) / О.Г. Перехрест / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2010. – 150 с.
18. Політична історія України. ХХ ст.: У 6 т. – Т. 4. Україна у Другій світовій війні (1939–1945) / В.І. Кучер, В.А. Гриневич, В.С. Коваль; НАН України. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. – К.: Генеза, 2003. – 584 с.

19. Потильчак О. Таємниці «західного інтернування»: японці в радянських таборах для військовополонених в Українській РСР (1946-1949 рр.) / О. Потильчак, В. Карпов, Т. Такеучі. – К.: Вид-во Акад. праці і соц. відносин Федер. проф. спілок України, 2011. – 176 с.
20. Рекотов П.В. Органи управління на окупованій території України (1941-1944 рр.) / П.В. Рекотов // Український історичний журнал. – 1997. – № 3. – С. 90-101.
21. Слободянюк М.А. Рух Опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни / М.А. Слободянюк, І.А. Шахрайчук. – Дніпропетровськ: ВКФ «Оксамит-Текс», 2004. – 294 с.
22. Трубайчук А.Ф. Українське питання в європейських міжнародних відносинах (1918-1945 рр.) / А.Ф. Трубайчук // Київська старовина. – 1996. – № 2-3. – С. 104-119.
23. Україна в полум'ї війни. 1941 – 1945 / П.П. Панченко та ін. – К.: Україна, 2005. – 560 с.
24. Чайковський А.С. Невідома війна: (Партизанський рух в Україні 1941— 1944 рр. мовою документів, очима історика) / А.С. Чайковський. – К.: Україна, 1994. – 255 с.
25. Щетніков В.П. Актуальні проблеми вивчення зон румунської окупаційної присутності на українських землях у 1941-1944 роках (у світлі сучасної історіографії) / В.П. Щетніков // Вісник Черкаського університету. – 2012. – № 22 (235). – С. 68-75.

© **Александр ЛЫСЕНКО**

НЕКОТОРЫЕ ТЕНДЕНЦИИ СОВРЕМЕННОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Анализируются отдельные аспекты современной отечественной историографии Второй мировой войны; прослеживаются определяющие тенденции и характерные особенности историографического процесса; очерчиваются перспективные направления научных студий в этом сегменте фундаментальных исследований.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, современная отечественная историография.*

© **Oleksandr LYSENKO**

SOME TENDENCIES OF MODERN NATIONAL HISTORIOGRAPHY OF WORLD WAR II

Some aspects of modern national historiography of World War II are analyzed, the determinative trends and characteristic features of historiographical process are observed, the perspective directions of scientific studies in this segment of fundamental research are defined.

Keywords: *World War II, a modern national historiography.*